

Ölüm Olgusuna Nedenbilim* ve Felsefe Penceresinden Bir Bakış

A LOOK AT THE FACT OF DEATH FROM THE WINDOW OF ETIOLOGY AND PHILOSOPHY

Dr. Eyüp ERDOĞAN^a

^aFelsefe Bölümü, Mersin Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, MERSİN

Özet

Ölüm gerçeğine farklı pencerelerden bakan nedenbilim ile felsefenin, ölüm olgusunu soruşturmak adına ortaya koyacakları sorular ve bu soruların yanıtları birbirinden farklıdır. Zira, nedenbilim, ölümün nedenini, nasıl gerçekleştiğini, felsefe ise, ölümün kendisini soruşturur.

Ölüm olgusuna nedenbilim penceresinden bakılırken, aynı sonuca farklı nedenlerin yol açabileceğini, ya da aynı nedenin farklı zamanlarda farklı sonuçlara yol açabileceğini dile getiren *nedenlerin çokluğu ilkesi*, aynı nedenlerin aynı sonuçları doğuracağını, aynı sonuçların nedenlerinin de aynı olacağını dile getiren *nedensel düzenlilik ilkesi* ve geleceğinde aynen geçmiş gibi olacağını varsayan *neden sonuç ilişkileri* göz ardı edilmemektedir.

Yunanca *seviyorum, peşinden koşuyorum, arıyorum* anlamına gelen *phileo* ve *bilgi, bilgelik* anlamına gelen *sophia* sözcüklerinden türeyen *philosophia*, yani *felsefe* -ki bu haliyle terim, *bilgelik sevgisi*, ya da *bilginin peşinden koşma* anlamına gelmektedir- nedenbilim ile bilgiyi aramak amacını paylaşırsa da yöntem olarak ayrılır. Bu yüzden de, ölüm olgusunun felsefi açıdan sorgulandığında nedenbilimin sunduğu bilgilerden farklı bilgilere ulaşılması doğal kabul edilmelidir.

Özellikleri ve yöntemleri birbirinden çok farklı olan nedenbilimsel ve felsefi soruşturmaları başlatan sorular nelerdir? Ölüm olgusuna bakan diğer bir pencere olan din bu soruşturmaların neresindedir?

Anahtar Kelimeler: Ölüm, nedenbilim, felsefe, din

Türkiye Klinikleri J Med Ethics 2006, 14:96-106

Abstract

The questions asked by etiology and philosophy in order to investigate the fact of death and the answers they seek are different from each other because they look at the reality of death from different windows. Etiology investigates the reason of the death and how it happens whereas philosophy investigates the death itself.

When looking at the fact of death from the window of etiology, the principle of abundance of causes, which proposes that different causes can cause the same result or the same cause can cause different results in different times, *the principle of causal order*, which proposes that same causes cause same results, same results have the same causes, and *relationship of cause and result*, which supposes that the future would be just like the past, are not overlooked.

Philosophia, that is, *philosophy*, which is derived from *phileo*, which means *I love, I follow, I look for* in Greek and *sophia*, which means *wisdom* in Greek, means, as it is, *the love of wisdom*, or *following the wisdom* – is separated from etiology in terms of its method while it shares with it the aim of looking for wisdom. For this reason, it should be just natural to accept that different results are obtained when looking at the fact of death from the perspective of philosophy and etiology, respectively.

What are the beginning questions of etiological and philosophical investigations whose characteristics and methods differ dramatically from each other. Where in these investigations is the religion, which is yet another window to look at the fact of death.

Key Words: Death, etiology, philosophy, religion

* “Nedenbilim”; nedenleri araştıran; belirli türden bir olayın, olgunun ya da görüngünün nedenini ya da nedenlerini saptayıp inceleyen bilim kolu anlamına gelmektedir. İngilizce’de “aetiology-etiology” olarak geçen terim, Eski Yunanca’daki “neden”, bir sonucu gerçekleştiren “açıklayıcı etmen” anlamına gelen “aitia” teriminden türemiştir.

Geliş Tarihi/Received: 01.02.2006 Kabul Tarihi/Accepted: 28.03.2006

Yazışma Adresi/Correspondence: Dr. Eyüp ERDOĞAN
Mersin Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
Felsefe Bölümü, MERSİN
eyuperdogan@mersin.edu.tr

Copyright © 2006 by Türkiye Klinikleri

İnsan - onun günleri ot gibidir;

Kır çiçeği gibi, öyle çiçeklenir;

Üzerinden yel geçtiğinde, yok olur;

Ve artık yeri onu tanımaz.¹

Dışımızdaki, kır çiçeklerini aydınlığıyla besleyen güneş, hep mutluluk şarkıları söyler. İnsanın içine saldırdığı dinginlik ve güvenin ışığı dışına yayılır. Oysa, ölüm, gün gitmeye, siyah perde inmeye hazırlanırken, buz gibi soğuk ve karanlık yüzüyle, içinde yaşamın barınamayacağını fısıldamaya başlar insana.

İnsanın derinlerinde yankıyan ve karanlık fırtınalar koparan bu fısıltı, bir takım *ad hoc** kabullerle değil, doğal ve somut yollarla dindirilmeye çalışılmalıdır. Zira, ölümün karanlığına esir düşmeden, aydınlık bir yaşam sürebilmekten daha güzel, erdemli bir iş daha yoktur. Bu yüzden, yaşam öğrenilmeli, deneyim değil, bir beklenti ya da üzüntü verici bir kayıp olan ölüme ise hazırlanılmalıdır.

Bizim ve dışımızdaki bütün insanların kaçınılmaz olarak öleceğinin kesinliği, ölümün doğasını anlamamızın anahtarıdır. Nitekim, canlı ölüm gerçeğiyle yüzleşecek olacağız. Fakat, sadece insan bu zorunluluğun bilincindedir. Zira, “Ölümü, ölümün dehşetini bilmek insanın hayvanlık durumundan uzaklaşırken edindiği ilk kazançlardan biridir.”²

Ölümün dehşetli ve kaçınılmaz olduğunun dışında, insanı hayvanlık durumundan uzaklaştırabilecek bilgiler edinilemez mi? Bu anlamda nedenbilim ve felsefe ölüm gerçeğine hangi soruları yöneltebilir? Ad hoc akıl yürütmelere düşmeden, bu sorulara yanıt verilebilir mi?

Bu doğrultuda, bir zorunluluk olan ölüm gerçeğine bakacağımız ilk pencere nedenbilim penceresi, sorusu ise, “ölümün nedeni nedir?” olacaktır. İkinci pencere olan felsefe penceresinden baktığımızda soracağımız soru ise, “ölüm nedir?” olacaktır. Çünkü, “bir şey için zorunludur denildiği zaman önce ‘neden?’ diye sorulur.”³

İlk Soru: “Ölümün Nedeni Nedir ?”

Bu soruyu yanıtlamaya çalışmak, araştırılan sonuca yol açan olaylara ilişkin bir açıklama anlamında ki, bir şeyin nasıl olduğu gibi olduğunu anlamamıza olanak veren, varlığa gelişin ya da oluşun nedenini, yani “aitia”⁴’ı belirlemek demektir. Çünkü aitia, fenomen ya da olayı meydana getirmeye yetili olan şey ya da koşulu, yaratıcı etkeni, bir şeyi ortaya çıkaran, kendisi olmadan o şeyin kesinlikle varlığa gelemeyeceği şeyi ifade etmektedir. Dolayısıyla aitia, bir olayın ortaya çıkışı, varlığa geliş, doğuşu için zorunlu ve yeterli olan ve o olaydan zamansal olarak önce gelen şeydir. Sonucun kendisinden zorunlu olarak çıktığı şey, bir şeyin kendisinden yapılmış, meydana gelmiş olduğu şeydir. Bu yüzden ki “ölümün nedeni nedir?” sorusu bilinebilir bir nedendir.

Nedenselci yaklaşıma göre, her canlının ölüm nedeni, kendisinden önce gelen olay veya olaylardır. Zira, zaman dizini içinde, bazı olaylar olur ki ardından ölüm ortaya çıkar. Neden olarak tanımlanan olay ya da olgu sonucunda ölüm zorunlulukla ortaya çıkar.

* Ad hoc; (Lat.) Hiçbir dayanağı olmadan, olguya ilişkin bir açıklama diye ortaya atılan, keyfi, geçici ve tartışmalı kabuller.

⁴ Aitia; Yunan felsefesinde “neden”, “açıklayıcı etken,” “yol açma”, “sorumlu olma” için kullanılan sözcüktür. Bir şeyin sonucunun olduğu gibi olduğunu açıklamamıza olanak tanıyan şeyi anlatmaktadır. Kökeninde “bir suçtan sorumlu tutma” anlamına gelen terim, nedenselliği belirtmek için kullanıla gelmiştir.

Ölüm olayının ortaya çıkışının ardında, onun varoluşunu açıklayan başka bir olay bulunmaktadır. Aynı koşullar altında, neden adı verilen ilk olay ortaya çıktığında, sonuç olan ölüm de kaçınılmaz olarak ilk olayın ardından ortaya çıkacaktır. Neden, yani ilk olay, sonucu olan ölüm olayından zamansal olarak önceldir. Nedenle sonucu olan ölüm olayı arasında düzenli bir ardışıklık vardır.

Nedenselci yaklaşımla soruşturulduğunda, ölümün nedeni, kendi içinde, *empirik* ve *metafizik* olmak üzere ikiye ayrılır:

Empirist ya da *deneyysel nedenselci* tavrıyla soruşturulduğunda, hiçbir ölümün nedensiz olmadığı görülür. Her ölümün bir nedeni bulunur ve her ölüm kendisini üreten koşullar tarafından belirlenir. Empirik nedensellikte, ölüm nedeni, kendisi olmadan ölüm sonucunun hiçbir zaman ortaya çıkamayacağı bir nedendir. Buna göre, ölüm, zorunlulukla belirlenir ve bu zorunluluğun adı *belirlenimsel ölümdür*.

Doğadaki her şeyin, her olayın kendisini doğuran belirli koşullar tarafından belirlendiğini savunan *belirlenimci bakış açısıyla* soruşturulduğunda, ölüm olayının ortaya çıkmasının nedeni, kendisinden mantıksal ya da zamansal bakımdan önce gelen başka bir şeyde yatmaktadır. Bu yüzden, ölüm mutlak bir başlangıç değildir. Zira, bu bakış açısında, ilke olarak, kendi varlık nedenine sahip olmayan bir şeyin yok oluşunun de kendisinden ayrı olan bir şeyde olması gerekir.

Evrendeki bütün olayların bir nedensellik bağlantısı içinde gerçekleştiğini, fiziksel evrendeki ve dolayısıyla insanın tarihindeki tüm olgu ve olayların mutlak olarak nedenlerine bağlı olduğunu ve nedenleri tarafından koşulandığını savunan bu anlayış penceresinden bakıldığında, evrendeki her ölümün gerçekte bir nedeni ya da nedenleri bulunmakta olduğu görülür. Çünkü, doğa ve doğanın bir parçası olan canlı tamamıyla nedensel yasalara tabidir, evrende hiçbir şey nedensiz olmaz.

Evrendeki fenomenlerin birbirleriyle çok sıkı bir nedensellik ilişkisi içinde bağlı olduklarını dile getiren, araştırmalarında deneye, değişmezliğe, düzenliliğe ve öndeyiye bağlı olan *doğa bilimlerinin*, kabul etmek durumunda olduğu *evrensel nedensellik anlayışı* olarak da ifade edilebilecek olan *bilimsel belirlenimci tavırla* ölümün nedeni soruşturulursa, evrende her ölümün bilimsel yöntemlerle açığa çıkarılabilecek *fiziki, biyolojik, genetik, tarihsel, ekonomik, psikolojik ve coğrafi* nedenleri olduğu görülür.

Fiziki belirlenimcilik açısından ölümün nedenini soruşturmaya koyulduğumuzda, fiziki belirlenimciliğin en ünlü savunucularından biri olan Newton bu konudaki en iyi kılavuzlardan biri olacaktır. Doğanın ve evrenin bütününe, evrensel çekim yasası türünden yasalar tarafından yönetildiğini, ve evrende özgürlük diye bir şeyin bulunma-

diğini öne süren Newton'a göre, evrendeki gözlemlenebilir her şey fiziki olduğundan, bütün bu fiziki varlıkların maruz kaldıkları ya da meydana getirdikleri her şey fiziki bir yasa ya da olayın sonucudur.

Şimdiye kadar, göklerdeki ve denizlerdeki olayları *yerçekiminin* gücüyle anlattık, fakat bu gücün nedenini daha belirlemedik. Şurası kesin ki bu, kuvvetinde en ufak bir azalmaya uğramadan, Güneş'in ve gezegenlerin tam merkezine dalan; (mekanik nedenlerin yapa geldikleri gibi) üzerine etki ettiği parçacıkların yüzeylerinin niceliğe göre değil, içerdikleri katı madde niceliğine göre işleyen ve erdemini bütün yönlerde uçsuz bucaksız uzaklıklara, her zaman uzaklıkların karesinin tersiyle azalarak, yayan bir *neden*den ileri gelmek zorundadır.⁴

Maddesel evren, Newton'dan sonra ilke olarak tamamen belirlenimci olarak görülür olmuştur.⁵ Nitekim, Newton'un en bilinen ardıllardan Laplace'e göre, şu anki olaylar onlardan önce gelenlerle, bir şeyin onun oluşmasına yol açan bir neden olmaksızın meydana gelebileceğini belirten açık ilkeye dayanan bir bağ ile bağlıdır. Bu yeterli neden ilkesi adıyla bilinen aksiyom ilgisiz olduğu düşünülen olaylar dizisine bile erişir. O halde evrenin şu anki halini daha önceki halinin sonucu ve bunu izleyecek olanın nedeni olarak ele almalıyız.⁶

Newton'un yaklaşımından bakılınca, insan varlıkları da, doğaları gereği fiziki bir yapıda olduklarından, onlar da hem kendilerinden hem de kendilerinin dışından gelen nedenlere tabidirler. Şu halde, ölüm, insan varlığının doğasından gelen fiziki nedenlere tabidir. Bu yüzdendir ki, evrende ki her ölümün bilimsel yöntemlerle açığa çıkarılabilecek *fiziksel bir nedeni* vardır.

Biyolojik belirlenimcilik açısından bakıldığında ölümün nedenin, en iyi biçimde ortaya konulabileceği alanlardan biri biyoloji bilimi ve özellikle Darwin tarafından dile getirilen *doğal ayıklanma öğretisidir*. Bu öğreti, doğadaki çeşitli türlerin dünya tarihinin farklı evrelerinde evrim geçirdiğini ve yaşama savaşında, yalnızca içinde buldukları koşullara ve çevrelerine en iyi bir biçimde ve en fazla uyum sağlayanların ayakta kalabildiğini öne sürer.

Unutmayalım ki, bütün organik varlıklar birbirleriyle ve içinde buldukları yaşam şartlarıyla çok karmaşık ve yakın ilişki içindedirler. Dolayısıyla, değişen yaşam koşulları düşünüldüğünde bu varlıklar yapısal değişikliklerden fayda sağlayabileceklerdir. Böylesi değişiklikler gerçekten meydana geliyorsa (ve hayatta kalabilecek sayıdan çok daha fazla birey dünyaya geldiği düşünülürse), ötekilere karşı ne kadar küçük de olsa bir üstünlüğe sahip olan bireylerin, *varlığını sürdürme ve kendi benzerlerine hayat verme şansına daha fazla sahip olacağından* kuşku duyabilir miyiz? Bu olumlu bireysel değişiklikler ve farklılıkların korunması, zararlı olanlarının da yok olmasına ben *doğal seçim* ya da *en iyilerin yaşaması* diyorum.⁷

Darwin'e göre, dinazor benzeri son derece büyük ve güçlü tarih öncesi hayvanlar, sınırlı beyin kapasitelerinden dolayı yok olup giderken, insan gibi güçsüz, fakat daha akıllı olan hayvanlar varlıklarını sürdürebilmişlerdir. Söz konusu yaşama savaşı ve doğal ayıklanma öğretisinin evrende özgürlüğe kesinlikle yer bırakmadığını ifade eden Darwin'e göre, çeşitli türlerin yapılarını, güçlerini ve varoluşlarını sürdürme şanslarını belirleyen doğanın kendisidir ve varolanların durumları evrim tablosundaki yerlerine bağlıdır.

Bu pencereden bakıldığında, insanın doğasından gelen biyolojik nedenlere tabi olduğu görülmektedir. Bu yüzdendir ki, ölümün bilimsel yöntemlerle açığa çıkarılabilecek biyolojik bir nedeni vardır. Kimin öleceğine veya kimin yaşayacağına doğanın kendisi karar vermektedir. Başka bir ifadeyle, doğa, canlılara, ölümü ya da yaşamı seçme özgürlüğü vermemektedir.

İnsan varlıklarının genetik yapısıyla ilgili olarak mutlak bir nedenselliği ifade eden **genetik belirlenimcilik** de, insan varlığının genleri söz konusu olduğunda, özgürlüğe yer bulunmadığını dile getirir. Anne ve babadan alınan genler, insanın, doğal yapısını, cinsiyetini, zihinsel gücünü, saç ve göz rengini belirlemektedir. Ve insan varlığı –tüm canlılarda olduğu gibi-, genlerini, miras aldığı anne ve babasını değiştirebilme ya da seçme olanağına sahip değildir.

Mendel'in bulguları, konuya ışık tutması açısından, son derece önemlidir. Basit bir şekilde özetlemek gerekirse; 1) Kalıtım yoluyla geçen her özellik bir gen tarafından belirlenir. 2) Her birey, bitki ya da hayvan olsun, birini annesinden diğeri babasından aldığı iki dizi gene sahiptir. 3) Genler genellikle kuşaktan kuşağa değişmeden aktarılırlar.⁸

Genler, hastalıkları, zayıflıkları, eksiklikleri veya tam tersine güçlü, sağlıklı olma özelliklerini taşıyarak, ölüme giden süreçteki *genetik nedenleri* belirlerler. Bu yüzden, her ölümün ardındaki-varsa- genetik nedenler bilimsel yöntemlerle incelenerek belirlenebilir. Sonuçta, biyolojik varlıkları, yani canlı olan her şeyi, genleri belirler ve bu varlıkların maruz kaldıkları ya da meydana getirdikleri her şey biyolojik bir yasa ya da olayın sonucudur.

Tarihsel belirlenimcilik olarak bilinen -ve bu yaklaşım içerisindeki isimlerin en bilineni olan- Hegel tarafından ifade edilmiş olan, belli bir tarih kuramına dayanan, tarih alanındaki her şeyin, tüm tarihsel olayların insan iradesinden bağımsız olarak önceden belirlenmiş olduğunu dile getiren yaklaşım, dünya-tarihinin çeşitli dönemlerini, kendisini nihai bir yetkinlik hali içinde tam olarak gerçekleştirmek durumunda olan "*mutlak ide*"⁹ nin ortaya çıkış-

* "*Mutlak ide; Varlık'tır, ölmez yaşamdır, kendini bilen hakikat ve bütünsel hakikattir. Mutlak ide, felsefenin tek nesnesi ve içeriğidir. Kendisi her türlü belirlenimi kapsadığı için, doğayı da kendini-belirlenmesi ya da tikelleşmesi sayesinde kendine dönmek olduğu için, bu ide çeşitli evrelerden geçer ve felsefenin işi de onu o evrelerde tanımadır.*" (Lefebvre, Henri - Guterman, Norbert, 1976, s. 227.)

ları, belirleyicileri, görünüşleri (*tezahürleri*) olarak değerlendirir. Nitekim, “dünya-tarihi, tinin kendini, kendi asıl doğrusunu bilip gerçekleştirdiği tanrısal sürecin, basamaklı gidişin serimidir... Dünya-tarihi, tinin tanrısal, saltık sürecinin en yüksek oluşumlarına göre serimidir.”⁹

Hegel’in bu görüşünden çıkan sonuç, insan varlıklarının, tarihin kendilerinin yaşadıkları dönemini değiştirebilme ya da etkileyebilme, ait oldukları kültür çevresinden sorumlu olabilme olanağından yoksun bulunduklarıdır. Çevresini, kültürünü, içinde yaşadıkları tarihsel dönemi etkileyemeyen insan varlıklarının karakterleri ve eylemleri, kendi kültürleriyle daha önceki kültürler ve tarihsel olaylar tarafından belirlenir.

Tarihin kendisi, evrende varolan ve kendisini gerçekleştirmeye çalışan mutlak bir zihnin meydana çıkışı olduğundan, insan varlıkları da, bu mutlak zihnin bir sonucu ya da ortaya çıkışından başka bir şey değildir. Zira, “us dünyaya egemendir ve dünya tarihi’nde her şey usa uygun olmuştur”.¹⁰ Başka bir ifadeyle, us dünyayı yönetir ve bununla kalmayıp dünya-tarihini de yönetir.¹¹ Bundan dolayı; insan varlıklarının özgür oldukları söylemez.

Şu halde, tarihin kendisi, evrende varolan ve kendisini gerçekleştirmeye çalışan mutlak bir zihnin meydana çıkışı olduğuna, insan varlıkları da, bu mutlak zihnin bir sonucu ya da ortaya çıkışından başka bir şey olmadığına göre, insan varlıklarının ortadan kalkması, yani ölümü de tarihin, mutlak zihnin eseridir. Bu yüzdendir ki, ölüm, insanın kendisinin dışından gelen nedene tabidir ve insanın ölümlülüğü veya ölümsüzlüğü seçme özgürlüğü yoktur.

Diyalektik ve tarihsel maddeciliğin kurucusu Marx tarafından dile getirilen *ekonomik belirlenimcilik* ise, tarihte, yalnızca ekonomik etmenlerin, yani üretim ilişkilerinin belirleyici bir gücü, nedensel bir önemi olduğunu savunur. Toplumsal belirlenimcilik olarak da bilinen bu yaklaşıma göre, insan varlıklarının karakteri ve eylemleri, içinde buldukları ekonomik ve toplumsal koşullar tarafından belirlenir. Zira, insanların dünyaya hangi sınıfın üyesi olarak geleceğine karar verme şansı yoktur ve dolayısıyla insanın karakteri, düşünce tarzı ve eylemleri, üyesi olduğu sınıfın tabi olduğu toplumsal ve ekonomik koşullar tarafından belirlenir.

Toplumsal üretimde, insanlar, aralarında zorunlu, kendi iradelerine bağlı olmayan belirli ilişkiler kurarlar; bu üretim ilişkileri, onların maddi üretici güçlerinin belirli bir gelişme derecesine karşılık gelir. Bu üretim ilişkilerinin tümü, toplumun iktisadi yapısını, belirli toplumsal bilinç şekillerine karşılık gelen bir hukuki ve siyasal üst yapının üzerinde yükseldiği somut temeli oluşturur. Maddi hayatın üretim biçimi, genel olarak toplumsal, siyasal ve entelektüel hayat sürecini koşullandırır. İnsanların varlığını belirleyen şey, bilinçleri değildir; tam tersine, onların bilinçlerini belirleyen, toplumsal varlıklarıdır.¹²

Ekonomik belirlenimci bir tavırla ölümün nedeni sovruşturulacak olursa, insan varlığı, üretim ilişkileri tarafından belirlenen, yani kendisinin dışından gelen nedenlere tabi olan bir varlık olduğundan, ölümü de, kendisinin dışından gelen nedenlere tabidir. Sonuçta, ölümün üretim ilişkilerinden kaynaklanan bir nedeni varsa, bu neden bilimsel yöntemlerle ortaya çıkarılabilir.

Psikanalizin yaratıcısı Freud tarafından ortaya konulan *psikolojik belirlenimci* ise, insan varlıklarının, 0-3 yaş döneminde yaşadığı kompleksler, bilinçsiz yaşantılar, toplum ve geleneklerin zorlamasıyla bastırılan doğal itkiler tarafından belirlendiğini iddia eder. Bu yaklaşıma göre erkek çocukları temelde annelerine (Oedipus* kompleksi), kız çocukları da babalarına (Elektra** kompleksi) aşk duyarlar. Bunlar bilinçsiz ama son derece doğal itkilere tabidir. İnsanların çocukken yaşadıkları bu bilinçsiz ama son derece doğal cinsel itkiler, ensestest yasak olduğu toplumlarda, bastırılmak durumunda olduğundan, bu bastırma, insan varlıklarını çeşitli şekillerde etkiler ve onların gelecekteki yaşamlarını belirler.

Buna ilişkin kavrayışımıza ekleyeceğimiz tek şey, bunun temelde çocuksu [çocukluğu ait] bir etken olduğu ve nevrotik hastalıkların ruhsal yaşamıyla çarpıcı bir benzerlik gösterdiği gerçeğini vurgulamak olmuştur. Psikanalizin bize, erkek çocuğunun sevgisi için ilk nesne seçiminin yasak ensestest nesnelere -annesine ve kız kardeşi- olduğunu öğretmiştir. Ayrıca, büyüdükçe kendini bu ensestest çekiminden nasıl kurtardığını da öğrendik. Öte yandan nevrotik kişi değişmez olarak, bir ölçüde ruhsal çocukluk sergiler. Ya çocukluğunda ağır basan ruhsal-cinsel koşullardan kurtulamamıştır, ya da bunlara dönmüştür; bunlar gelişimsel ketlenme ve gerileme olarak özetlenebilecek iki olasılıktır.¹³

Psikolojik belirlenimciliğe göre, insan varlıkları, doğaları itibariyle psikolojik bir yapıya sahiptir. Bu yapı, hem kendilerinden hem de kendilerinin dışından gelen nedenlere tabidir. Nitekim, kişilik ve kimlikleri de, bu etkiler tarafından belirlenmektedir.

Karşılıklı bir ilişki içinde de olsa, Freud’un buluşları üç başlık altında toplanabilir; bir araştırma aracı, bu aracın sağladığı bulgular ve bu bulgulardan çıkartılan teorik hipotezler. Ama çalışmalarının tamamının arkasında, *belirlenimcilik yasasının evrensel geçerliliğine* duyduğu inancın yattığını söylememiz gerek.¹⁴

* Yunan myθος’un en trajik kahramanı olan Oudipus’un bilmeden babasını öldürüp annesiyle evlenmesini konu alması, tıp ve ruh bilimine varıncaya kadar insanla ilgili bütün bilim ve sanat dallarına karışmış, her alanda derin iz bırakmıştır. (Arat, Azra, Mitoloji Sözlüğü, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2004, s.226.)

** Yunan tragedyanın en ünlü, en çok sözü edilen kahramanı olan Elektra, eli kana bulandığı ve anasını öldürmek gibi korkunç ve doğa dışı bir suçta karıştığı içindir ki, adının tersine, karanlık ve karmaşık bir kişilikle canlanır gözünün önünde. (Arat, 2004, s. 100.)

Şu halde, insan varlığı psikanalitik yöntemlerle incelendiğinde, tüm yaşamındaki eylem ve davranışlarının nedeni ortaya çıkarılabilir. Bu sayede, ölümün -varsa- psikolojik nedenleri ortaya çıkarılabilir.

Coğrafi belirlenimcilik penceresinden bakılarak ölümün nedeni soruşturulduğunda ise, coğrafi çevrenin, örneğin, kara, deniz, nehir, orman, dağ ve çöllerin gerek bireysel gerek toplumsal gelişmede ana etken olduğunu savunan sosyoloji görüşüyle karşılaşılabilecektir.

Aristoteles, Vitruvius, ve İbn Haldun gibi çok ünlü isimler, coğrafi çevrenin toplumsal gelişmede ana etken olduğunu öne süren en bildik örnekleri oluşturmaktadırlar. Bu yaklaşıma göre, orta (ılıman) iklim kuşağı, yaşam ve ilerleme (toplumsal, kültürel, siyasi, ekonomik) için en uygun iklim bölgesini oluşturmaktadır.

İbn Haldun'a göre, 7 kuşağa ayırdığı bölgelerin en uygunu orta (ılıman) kuşaktır;

Burada yaşayan insanların bedenleri, renkleri, ahlakları ve dinleri en uygun niteliktedir. Hatta peygamberler bile çoğunlukla burada oluşmuşlardır... Çünkü peygamberler, yaratılış ve ahlak bakımından en mükemmel niteliklerle donanmışlardır... İklimi ılıman olan bu kuşaklarda yaşayan insanlar, iklimin kendilerine sağladığı uygun şartlardan dolayı, diğer insanlardan daha mükemmel durumdadırlar.¹⁵

Şu halde coğrafi belirlenimciliğe göre, insan varlığını belirleyen, tabii oldukları coğrafi çevredir. Bu yolla, insan varlığının yaşam sürecindeki eylem ve davranışlarının coğrafi nedeni ortaya çıkarılabilir. Bu anlamda, ölümün -varsa- coğrafi etkenlerden kaynaklanan nedenleri de ortaya çıkarılabilir. Sonuçta, her ölümün bilimsel yöntemlerle açığa çıkarılabilecek bir nedeni vardır, söz konusu olan nedenler pekala coğrafi nedenler olabilir.

Bütün bu birbirinden farklı belirlenimci bakış açılarının ortak yanı, her olayın bir nedeni bulunduğunu savunmalarıdır. Bu yaklaşım, tarihte ya da insan yaşamında fiziksel, biyolojik, genetik, tarihsel, ekonomik, psikolojik ve coğrafi nedenleri yeterince geriye giderek araştırdığımız taktirde, insanın denetimi dışında kalan temel nedenleri bulabileceğimizi öne sürer. Buradan çıkardığımız sonuç her ölümün bir nedeni olduğu ve bilimsel yöntemlerle bu nedenlerin ortaya çıkarılabileceğidir.

Bu tür bir katı belirlenimcilik anlayışına göre, insanların üzerinde hiçbir etkide bulunamadıkları, onların denetimleri dışında kalan belirli nedenler, insan varlıklarının nasıl oldukları gibi olduklarını ve eylemlerini belirlemiştir.

Gerçekte, bu bakış açısı, insan varlıklarının hiçbir şeyi değiştiremeyeceklerini söylemekten çok, insanların şeyler üzerinde etkide, eylemde bulunma tarzlarının kişisel yapılarının sonucu olduğunu, söz konusu yapıların ise, insanların etkileyemedikleri etmenler ve koşullar tarafından belirlendiğini savunur.

Bu katı belirlenimci bakış açısına göre, her ölümün, kısacası her şeyin, bir nedeni olduğundan, insanın yalnızca ölümü değil, aynı zamanda düşünceleri, duyguları, arzuları, seçimleri ve kararları da dahil olmak üzere, her şey belirlenmiştir. Ayrıca, insan varlıkları hiç bir şekilde etkide bulunamadıkları nedenler tarafından belirlenmiş olan bir dünyaya geldikleri, genetik yapılarına seçerek ve isteyerek sahip olmadıkları ve içinde buldukları tarihsel, sosyal, ekonomik durumlara, fiziksel ve biyolojik yapılarına veya başka insanlardan aldıkları psikolojik etkilere bağlı olduğu için, insanın özgürlüğünden hiçbir zaman söz edilemeyecektir.

Katı belirlenimden farklı olarak, bu belirlenimin bir kısmına insan varlığının kendisinin nedeni olduğunu, bu yüzden de insan varlığının belli bir özgürlüğe sahip olduğunu iddia eden *ılımlı belirlenimciliğe* göre, insan varlığı akıl ve iradeleriyle bazı eylemlerine isteyerek nedeni olur. Bu da belli bir özgürlüğün olduğunu gösterir. Nitekim, ılımlı belirlenimciliğin ifade ettiği özgürlük de tam bir özgürlük değil, sınırlı bir özgürlüktür.

Farklı özellikler sergilese de, bütün bu belirlenimci bakış açılarının bir başka ortak yanı, ölümün nedeninin temel yapısını ve temel süreçlerini belirleyen, söz konusu nedenlerin ölümü nasıl ortaya çıkardıklarını gösteren, ya da genel bir yasaya uyduğunu ortaya koyan, bu sayede ölümün nedenini anlaşılır hale getiren *bilimsel açıklamalar* ortaya koymalarıdır.

Bilimsel açıklama, olguları gözlemleyen, kaydeden, sınıflayan ve dolayısıyla yalnızca "*nasıl*" sorusuna yanıt veren *betimlemeden* farklılık gösterir. Bu anlamda, olgu ya da olgular betimlenirken, söz konusu olguların dışına çıkma diye bir şey olmaz. Betimleme için, yalnızca olguyu oluş süreci içinde gözlemek ve sonuçları kaydetmek yeterlidir.

Buna karşın, olgu ya da olguları açıklarken, bu olguların dışına çıkarak, başka olgulara yönelme söz konusu olur. Bu da, olgu türleri arasında ilişki kuran birtakım genellemelerle, tümel önermelerle gerçekleşir.

Buna göre, bir bilim adamı insan varlığının ölüm nedenini soruşturmak adına, insan varlığının bazı olaylar sonucunda öldüğünü gözlemler. Gözlem sonuçlarını kaydettiğinde, söz konusu olaylar karşısındaki insan varlığının davranış ya da durumu ile ilgili olarak bir betimlemede bulunmuş olur. Fakat bilim adamı söz konusu olaylar karşısında insan varlığının nedeni öldüğünü açıklamaya, yani nedenleri aramaya kalkıştığında, bu gözlemlerin dışına çıkarak, canlı, cansız, yaşam, ölüm, neden gibi kavramlara başvurur, bu kavramları kullanarak açıklayıcı bir genellemeye ulaşır.

Bir olayın "nedenini açıklamak", onu betimleyen bir önermeyi, yasalardan ve sınır koşullarından tümdengelimle türetmektir. Örneğin, bir ipin kopma nedeni-

ni, ipin 1 kilograma kadar dayanıklı olduğunu; buna rağmen 2 kilogramlık bir ağırlık yüklediğini saptadığımızda “nedensel olarak” açıklamış oluruz. Bu açıklamanın birden çok ögesi vardır; bir yandan, “ipe taşıyabileceği ağırlıktan fazlası her yüklenişte kopar” varsayımını –bir doğa yasası niteliğindeki önermeyi; diğer yandan, yalnızca söz konusu durumda geçerli özel önermeleri [örneğinimizde bulunan iki tanedir] içerir:”Bu ipin taşıyabileceği ağırlık 1 kilogramdır” ve “bu ipte asılı ağırlık, 2 kilogramdır

Demek ki, ancak birlikte tam olarak “nedensel açıklamayı” veren iki farklı önerme karşımıza çıkar. 1) evrensel önermeler; -varsayımlar, doğa yasası- ve 2) özel önermeler; yani sadece söz konusu durum için geçerli önermeler- “sınır koşulları.”¹⁶

O halde bilimsel yöntem, ölümü anlama ve açıklama çabasında, olguları açıklama ve betimlemeden başka bir şey yapamayacaktır. Bilimsel yöntemle ölümün nedenini açıklama çabası, ortaya bilim adamlarının ortaklaşa kullandıkları söz konusu betimleme ve açıklama yollarını kapsayan bir süreçten başka bir şey çıkarmayacaktır.

Bilim adamının, ölümün nedenini belirleyebilmesine rağmen, ölümün neden var olduğuna, neden böyle bir belirlenimin var olduğuna cevap vermesi beklenemez. Çünkü, olgularla, zihnin tanışık olduğu düşünceler ve kavramlarla ölüm ifade edilemez. Bu yüzden de, ölüm hali ve sonrası, bilinebilirlikten uzaktır. Bilinebilmek için gerekli koşullara sahip bulunma niteliğine sahip değildir. Bununla birlikte, ölüm, rasyonel bir bilgi olanağını ifade eden, ama ne algılanabilirlik, ne de -imgelenebilenin saf akıl tarafından kavranabilmesini ifade ettiği için bilinebilirliğe nazaran daha özel bir nitelik olan- *anlaşılabilirlik* özelliğine sahip olmayandır.

Metafizik yaklaşım açısından ölünün nedeni soruşturulacak olursa, bir olay değil, fakat “Tanrı” ya da “irade” gibi bir töz ya da güçle karşılaşılabilecektir. Bu pencereden bakıldığında ölümün nedeni, duylulara sunulan fenomenlerin gerisinde, insan zihninden bağımsız bir gerçeklik alanındadır. Çünkü metafiziğin ele aldığı sorular, bilimlerin sınırlarını aşan ve tüm alanlar ve konular için geçerli olan sorular ve problemlerdir.

Bilimlerin ölümü belirli yönleriyle ele aldıkları yerde, metafizik bir bütün olarak ve ‘ölüm olmak bakımından’ ele alır. Aynı bağlamda, bilimlerin ölümün nedeni üzerine yaptıkları araştırmalarını hiçbir zaman sorgulamadıkları, belirli kabul ve ön-dayanaklar altında gerçekleştirdikleri yerde, metafizik bakış açısı, eleştirel bir tavırla, bilimlerin kabullerini ve ön-dayanaklarını sorgular. Çünkü metafizik soruşturma, sonuçlarına yalnızca aklın çabalarıyla ulaşan, başka hiçbir şeye değil de, akla dayanan bir yaklaşımdır.

Metafizik yaklaşım içerisinde ele alınması uygun olan tektanrılı dinlerde, ölümün nedeni olarak ortaya çıkan

Tanrı, atfedilen sıfatları gereği olarak her şeyin değiştirilemezcesine belirlenmiş olduğu bir evren yaratmıştır. Belirlenimci bir tablonun ortay çıktığı bu yaklaşımda, Tanrı’yı tek neden yapan sıfatlar, *mutlak güç* ve *mutlak bilgi* olarak belirlenir. Bunun en açık örneğini İslam Dini’nde görmek mümkündür;

Mutlak güç, Allah’ın gücünün her şeye yetmesidir;

*Göklerin ve yerin hükümranlığı Allah’a aittir ve Allah’ın gücü her şeye yeter.*¹⁷

Mutlak bilgi, Allah’ın her şeyi bilmesidir;

Kıyamet saatini bilmek Allah’a mahsustur. Yağmuru indirir, rahimlerde bulunanı bilir, kimse yarın ne kazanacağını bilmez ve hiç kimse nerede öleceğini de bilmez. Doğrusu *Allah bilgindir, her şeyden haberdardır.*¹⁸

Göklerde ve yerde olanları bilir; gizlediklerinizi de, açığa vurduklarınızı da bilir; Allah gönüllerde olanı da bilir... *Allah, görüneni, görünmeyeni bilir, uludur, bilgedir.*¹⁹

Buna göre, Allah, evreni ve insanlar da dahil olma üzere, *evrendeki her şeyi yaratmıştır;*

Gökleri ve yeri örneksiz *var eden O’dur.* O’ bir işin olmasına hükmedince ona ancak “ol!” der, hemen olur.²⁰ Gökleri ve yeri *yoktan var eden O’dur...*, “Rabbiniz Allah, işte budur. O’ndan başka Tanrı yoktur, her şeyin yaratıcısıdır...”²¹

Tanrı’nın gücü her şeye yeter ve O, olmuş, olmakta ve olacak olan her şeyi bilir. Bu anlayışta, Tanrı’nın söz konusu sıfatlarından dolayı, dünya tarihindeki her şeyin O’nun tarafından bilindiği ve belirlendiği düşünülür.

Buna göre, Tanrı insanın ölümlü olmasına karar vermişse, ‘insan ölümlü olacak’ demektir. Öte yandan, Tanrı, insanın ölümsüz olmasına karar verseydi, ‘insan ölümsüz olacaktı ve sonsuza kadar yaşayacaktı’ anlamı çıkar.

Kur’an’a göre, Tanrı’nın kararı insanın ölümlü olması yönünde olmuştur;

Sizi çamurdan yaratan, sonra süre belirleyen O’dur.*²² *Her can ölümü tadıcıdır.*²³ *Yeryüzünde bulunan her canlı fanidir.*²⁴

Her şey, mutlak bir gücü olan doğaüstü tinsel bir varlık tarafından programlanmış, düzenlenmiş olduğu için, insanın söyleyecek ya da yapacak hiçbir şeyi yoktur.

Yerde olanların hepsini sizin için yaratan O’dur. Sonra, göğe doğru yönelip onları yedi gök olarak *düzenlemiştir.* Çünkü O her şeyi bilir.²⁵

Görüldüğü gibi, belirlenimci bir görünüm sergileyen dine göre ölümün nedeni Tanrı’dır. Tanrı, sadece ölümün

* *Burada “süre”den “ömür” kastedilmekle birlikte, “süre”nin “ecel” (ömürün sonu) anlamını da içerdiği görülmektedir.*

değil her şeyin nedenidir. Bu bakış açısına göre, ölüm, *ruhun bedenden ayrılması*'dir. Yahudi-Hıristiyan-İslam geleneğinde ölüm, bir Tanrı taktiridir ve insanlar için zorunludur. Ölümsüz olan sadece Tanrıdır.

İslam tasavvufuna göre ölüm, Tanrı'dan gelen ruhun yine tanrıya dönmelerinden başka bir şey değildir. Bu yüzden de ölüm diye bir şey yoktur. Bu, ruhun karanlıktan kurtulup aydınlığa ulaşması, *fena (yok olma, yokluk, geçip gitme)*'dan *bekaa (devamlılık, bakılık)*'ya geçmesi, ölümlükten ölümsüzlüğe ulaşması, gerçek ve sonsuz yaşama başlamasıdır.

Yunus'a göre, insanların esasında ölüm olayında değil, ölüm ötesi ne olacaklarından korkmaları gerekmektedir. Çünkü bizzat ölüm bir son değil; sona açılan bir iltir... Yunus'a göre bütün varoluşun sırrı ve anlamı ölüm duygusu ve olgusunda yatmaktadır.²⁶

Mevlevilere göre ölen kişi, tıpkı sevgilisine kavuşacak olan kız gibi, gelin olur. Çünkü *visal (ulaşma, sevgiliye kavuşma)*'e erişecektir, eşdeyişle sevgili tanrısına kavuşacaktır. Bu yüzden de ki Mevlana Celalettin'in öldüğü geceye *şeb-i aruz (düğün-gelin-gerdek gecesi)* denilmektedir.

Hıristiyanlık'ta da ölüm yoktur. İncil'in insanın kaçınılmaz sonu olan ölümü, son olmaktan çıkarıp yeni bir başlangıç yapma vaadi şöyledir:

İşte, size bir sır açıklıyorum. Hepimiz ölmeyeceğiz; son borazan çalınınca hepimiz bir anda, bir göz kırpmasında değiştirileceğiz. Evet, borazan çalınacak, ölümler çürümez olarak dirilecek ve biz de değiştirileceğiz. Çünkü bu çürüyen varlığımız çürümezliği, bu ölümlü varlığımız ölümsüzlüğü giymelidir. Çürüyen ve ölümlü olan varlığımız çürümezliği ve ölümsüzlüğü giyince, 'Ölüm yok edildi, zafer kazanıldı!' diye yazılmış olan söz yerine gelecektir.²⁷

Tanrı'nın, ölümü yaratmasının nedeni ise, İslam'da, sınav sürecini sona erdirmektir. Sınırlı sürecin bitişidir. Çünkü insan sınanmak için dünyaya getirilmiştir. Sınavdaki amaç ise, insanın, kendisine verilmiş olan yaşam şansını nasıl kullanacağını görmektir. İyi işler yapıp, iyi niyet beslemek, yani "*güzel amel*" yapmak, sınanan kişiden beklenen davranışlardır.

Hanginizin daha iyi iş işlediğini belirtmek için, ölümü ve yaşamı yaratan O'dur. O uludur, bağışlayandır.²⁸

Hıristiyanlıkta ise, Tanrı'nın ölümü yaratmasının nedeni günahdır.

Günah bir insan yoluyla, ölüm de günah yoluyla dünyaya girdi. Böylece ölüm bütün insanlara yayıldı. Çünkü hepsi günah işledi. Kutsal Yasa'dan önce de dünya da günah vardı; ama yasa olmayınca günahın hesabı tutulamaz.²⁹

Yahudi-Hıristiyan-İslam geleneğinde, Adem ve Havva, bu ilk insan çifti önceleri Tanrı katında ölümsüzdürler, Tanrı

buyruğuna karşı geldikleri için yeryüzüne indirilmişler ve ölümlü kılınmışlardır. Fakat, Hıristiyan geleneğinde, Adem ve Havva'nın işledikleri günahın cezasını sadece onlar değil, onlardan türediğine inanılan tüm insanlık çekmektedir.

Bu yüzden, "bazı Hıristiyan düşünürler -Aziz Augustine bunların başında yer alır- ölümü insana verilmiş bir "*ceza*" olarak görürler. Onlara göre, Hz. Adem'in işlediği günah, insanoğluna ölümü getirmiştir."³⁰ "Luther'in günahkâr insan hakkındaki kötümser görüşü de, Augustinus görüşünün değişik bir şeklidir."³¹

Günah ve suç kavramları, tekil birey tarafından, tekil bir birey olarak ortaya konur. Bu kişinin bir bütün olarak dünya, ya da geçmiş ile ilişkisi sorgulanmaz. Sorun suçlu olmasıdır; Yazgı nedeniyle, dolayısıyla sorgulanmayan bir şey yüzünden suçlu duruma düşmüştür. Bu durumda da Yazgı kavramını ortadan kaldıran bir şey durumuna dönüşür, düştüğü bu durumun sorumlusu da Yazgı'dır.³²

Metafizik yaklaşım içerisinde ölümün nedeni soruşturulduğunda, görüldüğü üzere, empirik ya da deneysel nedensellikteki gibi bir olay ya da fenomenle karşılaşılmalıdır. Söz konusu neden, dünyadaki bir konu hakkındaki nesnel ifadelerden ve sonlu nesnelere alakalı olarak, sonlu araçların kullanılmasıyla elde edilen, akılcı kanıtlardan meydana gelmez. Bu nedenle metafizik yaklaşım, ölüm ile ilgili soruları, dünyadaki sonlu nesnelere olduğu gibi ele almaz. Bu yüzden metafiziktir. Zira ölümün nedeni olarak gösterilen "Tanrı, bilgi konusu değildir... Tanrı, dünyada kavranılan bir varlık olamaz."³³ "Tanrının, yani dünyanın yaratıcısının varlığı, kanıtlanmamıştır. Bir kanıtla değil, bir ispat emaresi ile dahi, olası ya da mümkün olduğu, kabul edilmemiştir."³⁴

İkinci Soru: "Ölüm Nedir?"

Felsefi pencereden, ad hoc akıl yürütmelere düşmeden, ölümü soruşturma çabası sürdürüldüğünde, aranacak olan, canlı varlığın kaçınılmazı olan *sonun bizatihi kendisi nedir?* Sorusunun yanıtı olacaktır. Nasıl gerçekleştiği, yani nedeni bilinen bu şeyin kendisi nedir? Canlı varlığın bu *sahip olduğu, hal, varlık tarzının kendisi nedir?* Sahip olmaya sahip olamayacağımız bu hal nedir?³⁵ Bu yüzden de sorulması gereken sorulardan ikincisi, "*ölüm nedir?*" sorusu olacaktır.

İnsan varlığının ölüm nedeninin bilimsel yöntemlerle ortaya konulabileceği görülmüştür. Fakat bilim, ölümün bizatihi kendisi, doğası, "...mahiyeti; olduğu her şey değil, olmamalık edemeyeceği her şeyi",³⁶ hakkında bir bilgi verebilmekten çok uzaktır. Çünkü bu soruyla aranan şey, sonuca yol açan olaylara ilişkin mekanik ya da bilimsel bir açıklama anlamında ki, bir şeyin nasıl olduğu gibi olduğunu anlamamıza olanak veren, varlığa gelişin ya da oluşun nedeni, yani *aitia* değildir. Bu soruda aranan şey, ölümün bizatihi kendisidir, ölüm halidir.

O halde, sadece insan varlığının değil, tüm canlı varlıkların yaşamakta olduğu “ölüm” nedir?

Ölüm kaçınılmaz zorunluluktur. Bu yüzden, kesin, belirlenmiştir ve dıştan gelen bir zorlamanın eseridir. İnsan zihninin, üzerinde, ussal bir zorunluluk ya da amaçlı bir iradi eylem fikri oluşturmadığı, fakat kesinlikle doğru olup olmadığı araştırılmayan, anlaşılamayan, akıldışı ve mistik bir zorunluluktur.

Bu zorunluluk, canlı varlıklardaki yaşamsal görevlerin bir daha yinelenmemek üzere sona ermesi şeklinde gerçekleşir.

Canlı bir bedeninin örgütlü enerjisi ölümden adeta terhis oluyor ve o yüzden de ortak eylem göstermek için elverişli olmaktan çıkıyor. Bütün kanıtlar, zihinsel hayatımız diye baktığımız şeyin, beyin yapısına ve örgütlü beden enerjisine bağlı olduğunu gösteriyor. Bu bakımdan, bedeninin hayatı bitince zihnin hayatının da bittiğini varsaymak akla uygundur. Bu düşünce yalnızca olasıdır. Yani mümkün olmalıdır. Ama çoğu bilimsel sonuçlarının dayandığı olasılıklar kadar güçlüdür.³⁷

Kendisini nesnenin karşısında bulan ve kendisini belirleyebilen bir varlık olarak öznenin, asla aşamadığı kaçınılmazı, varlığının son bulduğu mutlak belirsizliği olan *kaçınılmaz ölüm günceli*, öznenin istenci dışında belirlenmiş ve ona dayatılmış olan *evrensel*, dolayısıyla *mantıksal bir zorunluluğudur*.*

Ölüm zorunlu olmalıdır. Bu yüzden de zorla yapılan, arzu ve bilinçli seçime karşı çıkan, onlara engel olan, bundan dolayı da acı verendir. Çünkü, “zorunluluğun doğurduğu her elem, doğal olarak acı verendir.” Ölüm serttir, yolundan döndürülemezdir. İnsanın seçmesi, tartması, ölçüp biçmesinden doğan hareketine karşı olan, olduğundan başka türlü olamayandır.³⁸ Sadece insanın değil, tüm canlıların kaçınılmazı olmalıdır. Kesinlikle doğru olup olmadığı araştırılmayan, anlaşılamayan, bir *doğal zorunluluktur*.**

Ölümü kabul ediş, en aydınlık felsefede incelenmektedir. Felsefe, ölümün sebebini araştırır. Bu sebep, ölümün idrak edilmesini sağlamsa da, çilenin huzursuzluğunu, tahammül edilebilir kılar.³⁹

Ölüm Sınırdır. Sınır olmağının yansımalarından ilki, *sınır-durum* olarak belirir. Çünkü “her şeyin en son noktası, yani kendisinden ötede bir şeyin hiçbir parçasını bulmanın mümkün olmadığı, kendisinden beride onun her parçasının bulunduğu ilk noktadır... hareket ve eylemin başlan-

* *Mantıksal zorunluluk*, evrensellik yardımıyla açıklanabilir... Kabaca ifade etmek gerekirse mantıksal zorunluluk, akla gelebilen her dünyada geçerli olabilen zorunluluk olarak nitelenebilir. (Popper, 1998, s. 511-516)

** Tüm doğa yasaları, kendi mantıksal varlıklarıyla *doğal* (ya da fiziksel) *zorunludur*. (Popper, 1998, s. 517)

gıç noktası değil, varış noktasıdır.”⁴⁰ İnsanın varoluşunun dayandığı kaçınılmaz sınırdır.

Ölüm, boşluğu sınırlayan çizgilerin sonuna ulaşmış olmak, boşluğun sınırına varmak demektir.

“Sonluluk, yaratılma hadisesinin yara izidir. İnsan bu durumu, etrafında gördüğü bütün varlıklarla, hayvanlarla paylaşır. Ama insani sonluluk, her hayvansal varlığın ulaşabildiği, tutarlılığa sahip değildir.

Her hayvanın kendi uygunluğu vardır. Sınırları çevresinde, hayatın daimi olarak tekrarlanan döngüsü içinde mükemmeldir. Teslim olduğu yegane merci, her şeyi tekrar tekrar edip, bir daha oluşturan, doğadır. Bir tek insanın sonluluğu mükemmel değildir. Sonluluğu dolayısıyla tarihe geçen, bir o vardır. Öyle ki, bu tarih için, gelebileceği yerlere henüz gelmemiştir.”⁴¹

Sınır olmağının yansımalarından ikincisi, *sınır-kavram* olmasıdır. Çünkü ölüm, bilinmeyene karşı bilmeyi sınırlayan kavramdır. Aşkın olan, deneyin ötesinde bulunan, deneyde bağlantı kurulamayan kavramdır. Bilgiyi sınırlayan, ama bu sınırın ötesinde bir şey bulunduğunu ya da bulunmadığını göstermeyen kavramdır. Çünkü, sınır, “bilginin sınırı ve bilginin sınırı olarak nesnenin de sınırındır.”⁴²

İnsanın, ölüm halinin bilgisinden yoksun bulunması, ölümün yazgısallığının altında yatan nedendir de. Sokrat, bilgisizliğin, bilgilenme yolundaki ilk adım olduğunu söylese de, ölümün bilgisi elde edilemezdir. İnsanın elindeki ölümle ilgili bilgiler, gerçek bilgiden yoksun olup, bir takım ikinci elden bilgi ya da malumatlardan ibarettir, ki bu temelsizdir. Sokrat’ın “bildiğim bir şey varsa, o da hiçbir şey bilmediğimdir” sözü, dolaysız anlamıyla, ölüm hakkındaki bilgisizliği iyi anlatmaktadır.

... yargıçlar, ölüm korkusu, gerçekte bilge olmadığı halde kendini bilge sanmak değil midir? Bilinmeyi bilmek iddiası değil midir? İnsanların, korkularından ötürü en büyük kötülük saydıkları ölümün en büyük iyilik olmadığını kim söyleyebilir? Bilmediğimiz bir şeyi bilgimizi sanmak gerçekten utanılacak bir bilgisizlik değil midir?⁴³

Ölüm halinin ve sonrasının mahiyetini doğrudan ve aracısız sezgi yoluyla bilme imkânı da yoktur. Ölüm, kendisinin bilincine varılmasını engelleyen, anlam belirsizliğine yol açan, bu yüzden üzerinde daima tartışılan, mahiyeti bulanık hatta karanlık olan, ama fark edilmemesi imkânsız olduğu için varoluşu apaçık olan, nasılı bilinen, ama nedeni bilinemeyendir. Bu yüzden, “ölüm nedir” sorusu üzerine yapılan açıklamalar çoğu zaman hiçbir temeli olmadan, fakat olguya ilişkin bir açıklama diye gündeme getirilen ad hoc kabul ya da akıl yürütmelere yol açmaktan öte gitmemektedir.

Hume ve Kant’ın, insan varlığının, deneyi aşan konularda bilgiye ulaşmasının olanaksız olduğunu dile getiren felsefi tavırları, ölümün metafizik açıklamasını eleştirmeye

den kabul etmeyi zorlaştırmıştır. Bu anlamda, Kant, bilgimizin iki bakımdan sınırlı olduğunu söylemiştir. Her şeyden önce, ona göre, “usun, olanaklı tüm kurgul bilgisi yalnızca *deneyim* nesnelileriyle sınırlıdır.”⁴⁴ Bu yüzden, “tüm bilgimizin deneyim ile başladığı konusunda hiçbir kuşku olamaz.”⁴⁵ Bilgimiz ikinci olarak, algılama ve düşünme yetilerimizin deneyin ham malzemesini işleme ve düzenleme tarzıyla sınırlanmıştır. Ona göre, “...yalnızca deneyim nesnelere sınırlı bu bilgi bu nedenle tümüyle deneyimden türetilmiş değildir... bizde a priori bulunan bilgi öğeleri vardır... bu kavramlar deneyimi olanaklı kılabılır... ve bu kategorilerin anlak yanında genel olarak tüm deneyimin olanağının zeminini kapsarlar.”⁴⁶

Kant’ın, bilginin sınırlarını göstermesi, ölüm ve ölüm ötesini ele alan geleneksel metafiziği olanaksız kılmıştır. Çünkü metafizik alanına giren ölüm ve ölüm sonrası kavramlarını düşündüğümüz zaman, burada duyu deneyi tarafından sağlanan malzeme bulunmaz.

Bilgimiz iki ansal temel kaynaktan doğar. Bunlardan ilki tasarımları alma (izlenimler için alıcılık), ikincisi bu tasarımlar yoluyla bir nesneyi bilme yetisidir (kavramların kendiliğindenliği); birincisi yoluyla bir nesne bize *verilir*, ikincisi yoluyla bu nesne o tasarım (salt bir ansal belirlenim olarak) ilişki içinde düşünülür.⁴⁷

İnsan bilgisi sınırlıdır. Bilginin iki temel öğesinden biri olan deney öğesi metafizik alanında söz konusu değildir. İnsan zihni bu sınırları aşmaya çalıştığında ise zorunlu olarak çelişkilere (*antinomi*) düşer. Başka bir ifadeyle, “eğer deneyimden başlamıyorsak, ya da görüngülerin görgül bağlantı yarasına göre ilerlemiyorsak, o zaman herhangi bir şeyin varoluşuna ilişkin tahminimiz ya da arayışımız boş bir gösteriden başka bir şey olmayacaktır.”⁴⁸

İnsanın kaçınılmazı olan ölüm, yaşamın bir parçası değil sınırı olduğu sürece, ölüm hakkında söyleneceklerde duyu deneyi tarafından sağlanan malzeme bulunmayacaktır. Çünkü Wittgenstein’in da dediği gibi, “ölüm bir yaşam olayı değildir. Ölüm yaşanmaz.”⁴⁹ Epicur “ölüm varsa biz yokuz, biz varsak ölüm yok.” diyerek ölüm korkusunu yenmeye çalışmış olmakla kalmamış, ölüm bilgisini varken elde edemeyeceğimizi de ortaya koymuştur.

Von Aster’e göre de, ölüm hali ve sonrasına dair bir bilgiyi asla “bilemeyiz, çünkü bu sorunu gerçekten çözebilmemiz için bir deneme yapmamız gerekir. Gerçi bu denemeyi hepimiz yapacağız, ama deneyimizin sonucunu geride kalanlara bildiremeyeceğiz. Çünkü bu deneme yaşayan bedeninin ortadan kalkması ve bu olayın bilinç üzerindeki etkisini gözlemeyle yapılabilir ki bu da anca ölümdedir.”⁵⁰

Ölüm yazgıdır. Bu, ölümün ne olduğuna dair insanın elinde kalan son bilgidir. Buna göre, tüm ölümler değişmezcesine ayarlanmıştır, yani önceden belirlenmiştir. Bu yazgı, insan varlığı tarafından hiçbir şekilde değiştirilemeyecektir. Çünkü gelecek insan varlığının denetimi dışında-

dır. İnsan sadece kendinin değil, aynı zamanda diğer canlıların ölüm zorunluluğunu da değiştiremeyecektir. İnsan, ne kadar kaçarsa kaçsın, onu ne kadar engellemeye çalışırsa çalışsın ölüm yazgısından kurtulamayacaktır. Sonuçta, tarihin akışı tersine çevrilemezdir.

Ölüm bir yazgıdır. Çünkü ölüm güncelinin özünü ne doğrudan ya da aracısız sezgi veya yaşanmış tecrübe yoluyla anlama ya da bilme, ne de düşünce faaliyeti göstererek, düşünme çabası sarf ederek, doğrudan ve aracısız kavrama imkânı vardır.

Her şeyi belirleyen, kontrol eden kaçınılmaz zorunluluk olan, insan zihninin ussal bir zorunluluk ya da amaçlı bir iradi eylem fikri oluşturamaması durumunda ortaya çıkan, sadece bir serçenin değil, tüm insanların kendisine tabi oldukları, kişisel olmayan ya da kişileştirilebilen, fakat kesinlikle doğru olup olmadığı araştırılamayan, anlaşılabilen, akıldışı ve mistik bir güç olan *ölüm yazgısını* Shakespeare şöyle ifade eder;

*Serçe dahi ölecekse,
Bir bildiği vardır kaderin.
Bugün ölecekse,
Yarına kalmaz.
Yarın ölecekse,
Bugün hiç bir şey olmaz.*

Rönesans ve Reformasyon hareketlerinden bağımsız değerlendirilemeyecek olan, Tanrı merkezli anlayışın getirdiği kulluk yaşantısının zedelendiği, hümanizm hareketinin önem kazanması ile vatandaşlık, bireysellik bilincinin ortaya çıkmaya başladığı bir geçiş döneminde yaşayan Shakespeare’in, zaman ve mekan birliğini aşmış bütün zamanları kapsayan Hamlet adlı eserinde silinmeyecek satırlarıyla ifade ettiği yazgısal ölüm betimlemesinin bütün zamanların üzerinde olmasının nedeni, insan olmağın içinde barındırdığı sonlulukta ve kaçınılmaz olan o sonunu asla değiştirememesinde, başka bir ifadeyle, insanın kaçınılmazı, zorunluluğu olan *ölüm yazgısını* asla aşamayacağı bilincinin ortaya konulmasında yatmaktadır.

“Yazgı tam olarak zorunlu olanla ilineksel olanın birliğidir. Yazgı’nın kör olduğu yolundaki görüş, bu ifadeyi ustalıklı belirtmiştir. Çünkü körlemesine yürüyen bir kişi, zorunlulukla olduğu kadar ilineksel olarak da yürür. Kendi bilincinde olmayan bir zorunluluk, bir sonraki an ile ilişkisinde *eo ipso* ilinekseldir.”⁵¹

Yazgısallık penceresinden bakıldığında görülen ölüm, belirlenimci pencereden görülen ölümlerle aynı şey değildir. Aralarında farklılıklar vardır. Yazgısallıkta zorunluluk aşkın bir zorunluluktur. Buna göre, yazgısallık, ölümün ona aşkın olup, kendisini ölümden ifade eden bir güçten dolayı zorunlu ve değiştirilemez olduğunu düşünmektir. Buna karşın, aynı nedenin aynı sonucu doğurduğu ilkesinden başka bir şey olmayan belirlenimci ölüm anlayışında

ise, zorunluluk içkindir; şeylerin doğasının bir parçası olarak oryaya çıkar.

Doğada ve insan yaşamındaki olaylarda, insan tarafından anlaşılamayacak ve değiştirilemeyecek amansız, kör, kaçınılmaz ve akıldışı bir zorunluluğun var olduğu inancıyla belirlenen yazgıcılık düşüncesi, tektanlı dinlerin kaçınılmaz zorunluluğu, insanın en yüksek umutlarının gerçekleşmesini dileyen Tanrı'nın iradesine bağlanmasıyla yumuşamış ve duygusal olarak kabul edilebilir hale gelmiştir.

Tüm olayların, tek ve doğaüstü bir güç olan Tanrı tarafından değiştirilemezcesine önceden belirlendiğini ileri süren anlayış olan *dini yazgıcılık* ise, tüm ölümlerin, onlardan ne kadar kaçarsak kaçalım, onları ne kadar engellemeye çalışırsak çalışalım, önceden değiştirilemezcesine Tanrı tarafından belirlendiğini, insanın, evrende iş başında olan belirleyici gücün, yani Tanrı'nın eseri olduğunu ve ne kaderin, ne de tarihin değiştirilebileceğini dile getirir.

Ölümü, ölümün şeklini, zamanını, yerini belirleyen Tanrıdır. Shakespeare'in yazgı betimlemesindeki, ne olduğu bilinmeyen akıldışı ve mistik güç, dini yazgıcılıkta Tanrı olarak şekillenir. Bu anlamda, dini yazgıcılıkta, serçenin dahi bugün mü, yarın mı öleceğine karar veren, Tanrı'dır.

"Bir canın eceli gelip çattınca, Allah onu asla ertelemez."⁵²

Sonuç

Gerek empirik gerekse metafizik nedensellik penceresinden bakıldığında ölüm olgusunun nedeninin zorunlulukla belirlendiği görülmektedir ki bu zorunluluğun olgular dünyasındaki adı belirlenimci ölümdür.

Empirik belirlenimci bakış açısıyla sorguladığımızda ortaya çıkan sonuç, ölüm nedeni olmadan ölüm olgusunun hiçbir zaman ortaya çıkamayacağı olmuştur. Buradan, aynı nedenlerin aynı sonuçla, yani ölümle, sonuçlanacağı, aynı sonuçların, yani ölümlerin, nedenlerinin de aynı olacağı sonucuna ulaşmak hiçte zor olmayacaktır. Zira neden sonuç ilişkilerinin temelinde, geleceğin de aynı geçmiş gibi olacağı varsayan genel kabullerin yattığı unutulmamalıdır.

Ölümün nedenini, empirik belirlenimci bir tavırla sorgulamaya başladığımızda, ortaya çıkan yanıtın, fenomenleri doğuran neden türlerine ilişkin araştırmaya tabi tutan, bir şeyin nedenini belirlemeye yönelen nedenbilimden, daha kapsamlı bir ifadeyle; olgusal bir faaliyet olan bilimden geldiği görülmüştür. Çünkü bilimin ulaştığı bilgi nedenlerin bilgisidir, bu yüzden de bilim, olguları betimlemekle yetinmeyip, onların neden oldukları gibi olduklarını belirtir.

Metafizik belirlenimcilik penceresinden bakıldığında ise, ölüm olgusunun nedeninin bir olay ya da fenomen değil, aktif bir töz ya da güç olduğu görülmüştür. Empirik belirlenimciliğin hiçbir özgürlüğe yer bırakmadığı yerde, metafizik belirlenimcilikte, belli ölçüler içinde bir özgür-

lükten söz edilebileceği görülmektedir. Burada bir gücün, bir tözün, ilk nedenin sonucu özgürce, kendiliğinden belirleyebilmesi söz konusudur.

Felsefe tarihine yalın bir bakış atıldığında, ölüm düşüncesinin, kimi zaman felsefe yapabilmeyen temeli olarak görüldüğü* kimi zaman ise, çözümleyici felsefe geleneğinde olduğu gibi, ciddi bir felsefe konusu olarak görülmediği gerçeğiyle karşılaşılır.** Ölüm konusu üzerine felsefe tarihinde rastlanan diğer bir karşıtlık ise ölümü "doğal" bir olay olarak görenler ile doğal bir olay olarak görmeyenler arasında yaşanmıştır.*** Nitekim doğalcı olmayan dinsel ya da metafizik bakış açıları ölüme yaklaşırken özellikle doğalcı yaklaşımdan kaçınmışlardır. Ayrıca, felsefe tarihinde pek çok kez, ölümün insanda uyandırdığı korku üzerinde durulmuştur. Özetle denilebilir ki, felsefe tarihinde, 'ölüm', 'ölüm sonrası', 'ölüm korkusu', 'ölümün varlığı', 'ölüm bilinci' gibi konularda birbirinden farklı yaklaşımlar sergilenmiştir.

Felsefe tarihinde, ölüm konusuna değişik açılardan pek çok kez yaklaşılmış olması bizi yanıltmamalıdır. Zira pek az filozof konuyla dizgeli bir biçimde ilgilenmiş, ölüm sorununu bütün yönleriyle irdelemiştir. Ölüm olgusuna bu türlü yaklaşılmış olmasının nedenini, ölüm olgusunun ve ölümden sonrasının bilinemez bir yapıya sahip olmasından kaynaklandığını söylemek pekte yanlış olmayacaktır.

Bu yazıda ise, daha çok, ölüm olgusunun bilenebilen yanları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Farklı bir deyişle, ölüm olgusuna dair, ad hoc kabullere düşmeden, elde edilebilecek genel geçer bilgiler ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Nitekim ölüm olgusu hakkındaki bilenebilenleri ortaya koyabilmek için, ölüm olgusuna yöneltilen soruların seçiminin ne kadar önemli olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu sorulara verilen yanıtları, bu yanıtlar üzerine yapılan nedenbilimsel -dolayısıyla bilimsel-, dini ve felsefi yaklaşımları derlemek amacını gütmüş olan bu çalışmada, karanlık ölüm olgusu bir nebze olsun aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Son söz olarak denilebilir ki, ölümü her ne veya kim, nasıl veya neden belirliyor olursa olsun ölüm vardır. Tıpkı doğum gibi. İnsana düşen de bu kaçınılmazı kabullenmektir.

* Schopenhauer, "ölüm olmasaydı insan felsefe yapamıyor olacaktı" derken, Albert Camus sisyphos söyleminde, "tek bir gerçek felsefe sorusu varsa o da ölümdür" demiştir.

** Ölümün gerçek felsefe araştırmasının konusu olamayacağını savununun bu denli yaygınlık kazanmasında, daha önce de değinilmiş olduğu gibi, Wittgenstein'in Tractatus Logico-Philosophicus başlıklı kitabında ölüm bir yaşam olayı olmadığı, ölüm üstüne anlamlı konuşmanın olanaksız olduğu saptamasının önemi büyüktür.

*** Doğalcı olmayan açıklama içerisinde, daha önce de değinildiği gibi, tektanlı dinlerin ölüm olayını Adem'in işlediği ilk günaha karşı Tanrı'nın insanlığa verdiği ceza olarak değerlendirmesiyle karşılaşılır. Yine doğalcı olmayan yaklaşım çerçevesinde, özellikle varoluşçu filozoflar, doğal bir olaydan deneysel bir araştırmayla eksiksiz bir biçimde anlaşılabilirliği varsayılan bir görüngenü anlaşılıyorsa, ölümün kesinlikle doğal olmayan bir olay olmadığını ileri sürmüşlerdir.

Doğuşumuz nasıl ki bizim için her şeyin doğuşu olduysa, ölümümüz de her şeyin sonu olacak... Doğa bunu böyle istiyor. Bize diyor ki. “Bu dünyaya nasıl geldiyseniz, öylece çıkıp gidin. Ölümden hayata geçerken hissetmediğiniz tasayı, hayat-tan ölüme geçerken de hissetmeyin. Ölümünüz varolmanın, dünya hayatının şartlarından biridir.”⁵³

KAYNAKLAR

1. Kitabı Mukaddes, Eski Ahit, Mezmur (Zebur). İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi; 1997: 103 [15-16]. s. 591.
2. Rousseau JJ. İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı. Çev: R. Nuri İleri. İstanbul: Say Yayınları; 2002. s. 98.
3. Lefebvre, H. Guterman, N. Hegel GWF. Bütün Yapıtları (Seçmeler). Çev: Hüseyin Demirhan. Ankara. Onur Yayınları: 1976. s. 195.
4. Newton I. Mathematical Principles of Natural Philosophy, Great Books Of Western World, translated; Andrew Motte, London: Robert Maynard Hutchins; 1952. p. 371.
5. Cushing JT. Fizikte Felsefi Kavramlar. Çev: B. Özgür Saroğlu. İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları; 2003. s. 261.
6. Cushing JT. Fizikte Felsefi Kavramlar. Çev: B. Özgür Saroğlu. İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları; 2003. s. 264.
7. Darwin C. The Origin of Species. Hertfordshire: Wordsworth Editions Limited; 1998. s. 63-64.
8. Edelson E. George Mendel Genetiğin Temelleri. Çev: Füsün Baytok. Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları; 2002. s. 43-47.
9. Hegel GWF. Tarihte Akıl. Çev: Önay Sözer. İstanbul: Kabcacı Yayınevi; 1995. s. 76.
10. Hegel GWF. Tarihte Akıl. Çev: Önay Sözer. İstanbul: Kabcacı Yayınevi; 1995. s. 31
11. Hegel GWF. Tarihte Akıl. Çev: Önay Sözer. İstanbul: Kabcacı Yayınevi; 1995. s. 88.
12. Marx K. Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı. Çev: Sevim Belli. 5. Baskı. Ankara: Sol Yayınları; 1993. s. 23.
13. Freud S. Dinin Kökenleri. Çev: Selçuk Budak. Ankara. Öteki Yayınevi; 1999. s. 70.
14. Freud S. Dinin Kökenleri. Çev: Selçuk Budak. Ankara: Öteki Yayınevi; 1999. s. 15. (James Strachey tarafından yazılmış olan “Sigmund Freud’un Yaşamı ve Görüşleri” adlı giriş bölümü.)
15. İbn Haldun. Mukaddime. Çev: Halil Kendir. 1. Cilt. İstanbul: Yeni Şafak Kültür Armağanı; 2004. s. 116-7.
16. Popper K. Bilimsel Araştırmanın Mantığı. Çev: İlknur Akabrahim Tuna. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları; 1998. s. 83-4.
17. Kur’an Türkçe Çeviri. Çev: Hüseyin Atay. İstanbul: Yurt Bilimsel Araştırmaları ve Yayıncılık; 1998. [Al-i İmran/189] s. 74, [Nisa/133]s. 98, [Maide/140] s. 113.
18. Kur’an Türkçe Çeviri. Çev: Hüseyin Atay. İstanbul: Yurt Bilimsel Araştırmaları ve Yayıncılık; 1998. [Lokman, 34], s. 413.
19. Kur’an Türkçe Çeviri. Çev: Hüseyin Atay. İstanbul: Yurt Bilimsel Araştırmaları ve Yayıncılık; 1998. [Tegabun, 3/18], s. 556-7.
20. Kur’an Türkçe Çeviri. Çev: Hüseyin Atay. İstanbul: Yurt Bilimsel Araştırmaları ve Yayıncılık; 1998. [Bakara/117], s. 17.
21. Kur’an Türkçe Çeviri. Çev: Hüseyin Atay. İstanbul: Yurt Bilimsel Araştırmaları ve Yayıncılık; 1998. [En’am/ 101, 102], s. 139-40.
22. Kur’an Türkçe Çeviri. Çev: Hüseyin Atay. İstanbul: Yurt Bilimsel Araştırmaları ve Yayınları; 1998. [En’am/2] s.127.
23. Kur’an Türkçe Çeviri. Çev: Hüseyin Atay. İstanbul: Yurt Bilimsel Araştırmaları ve Yayıncılık; 1998. [A-li İmran, 3/185]s. 73.
24. Kur’an Türkçe Çeviri. Çev: Hüseyin Atay. İstanbul: Yurt Bilimsel Araştırmaları ve Yayıncılık; 1998. [A-li İmran, 3/145] s. 67.
25. Kur’an Türkçe Çeviri. Çev: Hüseyin Atay. İstanbul: Yurt Bilimsel Araştırmaları ve Yayıncılık; 1998. [Bakara/29], s. 4.
26. Bayraktar M. Yunus Emre ve Aşk Felsefesi. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları; 1991. s.78-9.
27. İncil. [Pavlus’un Korintlilere Birinci Mektubu/Böl:14, ‘Dirilişten Sonraki Beden’]. İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları; 1991. s.372-3.
28. Kur’an Türkçe Çeviri. Çev: Hüseyin Atay. İstanbul: Yurt Bilimsel Araştırmaları ve Yayıncılık; 1998. [Mülk, 2], s. 561.
29. İncil, [Pavlus’un Romalıları Mektubu/Böl:5,]. İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları; 1991. s.328.
30. Aydın M. Din Felsefesi. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları; 1987. s.184.
31. Jaspers K. Felsefi İnanç. Çev: Akın Kanat. İzmir: İlya Yayınevi; 2001. s.166.
32. Kierkegaard S. Kaygı Kavramı. Çev: Türker Armaner. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları; 2003. s.110.
33. Jaspers K. Felsefe Nedir?, Çev: İsmet Ziya Eyüboğlu. İstanbul: Say Yayınları; 2000. s.72.
34. Jaspers K. Felsefi İnanç. Çev: Akın Kanat. İzmir: İlya Yayınevi; 2001. s.125.
35. Aristoteles. Metafizik. Çev: Ahmet Arslan. İstanbul: Sosyal Yayınları; 1996. [1022b-5]. s.276.
36. Aristoteles. Metafizik. Çev: Ahmet Arslan. İstanbul: Sosyal Yayınları; 1996. s. 88’deki dpn.
37. Russell B. Bertrand Russell’dan Seçmeler. Çev: Mete Tuncay. İstanbul: Varlık Yayınları; 1982. s.158.
38. Aristoteles. Metafizik. Çev: Ahmet Arslan. İstanbul: Sosyal Yayınları; 1996. [1015a - 1015b]. s.243-4.
39. Jaspers K. Felsefi İnanç. Çev: Akın Kanat. İzmir: İlya Yayınevi; 2001. s.144.
40. Aristoteles. Metafizik. Çev: Ahmet Arslan. İstanbul: Sosyal Yayınları; 1996. [1022a (5-10)]. s. 274.
41. Jaspers K. Felsefi İnanç. Çev: Akın Kanat. İzmir: İlya Yayınevi; 2001. s. 62.
42. Aristoteles. Metafizik. Çev: Ahmet Arslan. İstanbul: Sosyal Yayınları; 1996. [1022a (5-10)]. s. 274.
43. Büyük Klasikler Eflatun. “Sokrates’in Savunması”. Hürriyet Yayınları; [8 1973, 29a,b]. s. 186.
44. Kant I. Arı Usun Eleştirisi. Çev: Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea Yayınevi; 1993. s. [B XXVI]
45. Kant I. Arı Usun Eleştirisi. Çev: Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea Yayınevi; 1993. [B 1] s. 37.
46. Kant I. Arı Usun Eleştirisi. Çev: Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea Yayınevi; 1993. [B 166 – B 167] s. 110.
47. Kant I. Arı Usun Eleştirisi. Çev: Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea Yayınevi; 1993, [B 74] s. 66.
48. Kant I. Arı Usun Eleştirisi. Çev: Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea Yayınevi; 1993. [B 274] s. 147.
49. Wittgenstein L. Tractatus. Çev: Oruç Aruoba. 3. Basım. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları; 2000. [6.4311]. s. 167.
50. Aster V. Bilgi Teorisi ve Mantık. Çev: Macit Gökberk. İstanbul: Sosyal Yayınları; 1972. s. 13.
51. Kierkegaard S. Kaygı Kavramı. Çev: Türker Armaner. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları; 2003. s.109.
52. Kur’an Türkçe Çeviri. Çev: Hüseyin Atay. İstanbul: Yurt Bilimsel Araştırmaları ve Yayınları; 1998. [Münafikün/11] s. 554.
53. Montaigne. Denemeler. Çev: Kerim Çetinoğlu. İstanbul: Kum Saati Yayınları; 2004. s. 196.